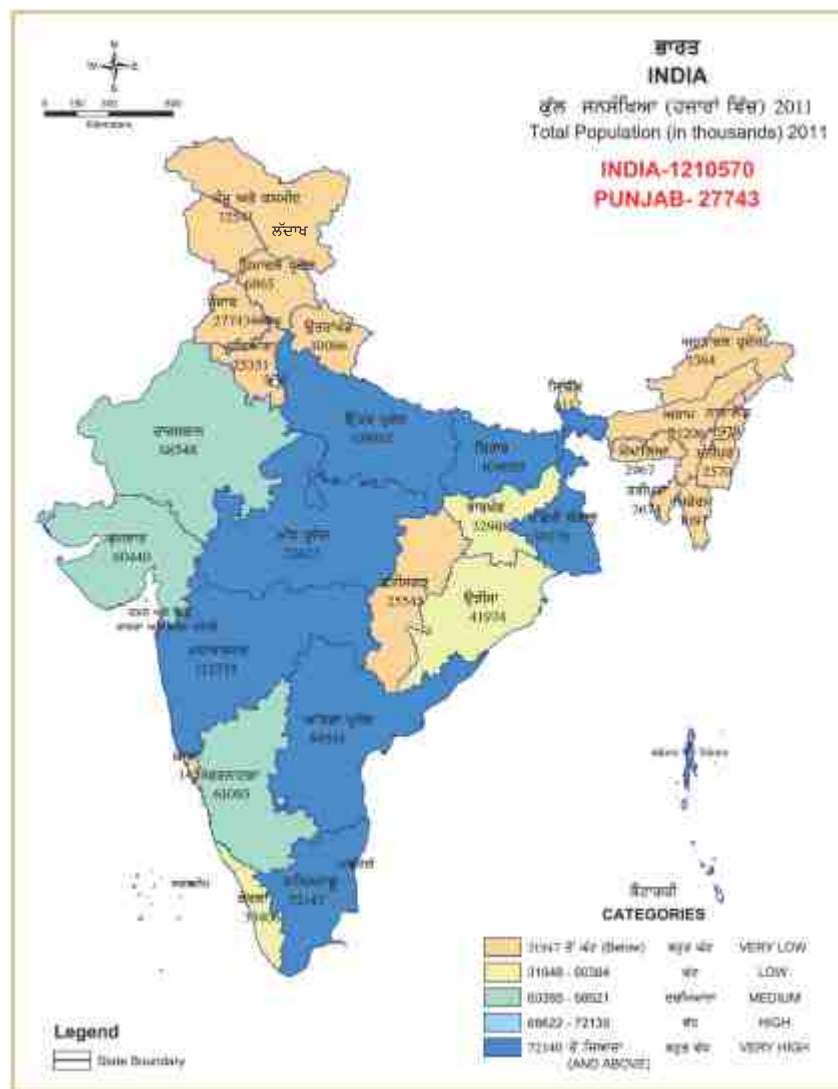


6

ਜਨਸੰਖਿਆ ਜਾਂ ਵਸੋਂ (Population)

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜੋ ਵੀ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਤੇ ਅਰਾਮਦਾਇਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਧਨ ਅਣਵਰਤੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਜਿਹੜਾ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭੂਗੋਲ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ :-



ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਅਕਾਰ (Size of Population) : ਸਾਲ 2016 ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨਤ ਜਨਸੰਖਿਆ 7 ਬਿਲੀਅਨ 422 ਮਿਲੀਅਨ (7 ਅਰਬ 42 ਕਰੋੜ 26 ਲੱਖ) ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਅਰਬ 32 ਕਰੋੜ 68 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਵੰਡ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਫਲ 3.287 ਮਿਲੀਅਨ (32 ਲੱਖ 87 ਹਜ਼ਾਰ) ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤਰਫਲ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸੱਤਵਾਂ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ 2.4 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਖੇਤਰਫਲ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੁੱਲ ਵੱਸੋਂ ਦਾ 16 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ 2011 ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਬਾਦੀ ਪੱਖੋਂ ਚੀਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ 1,21,05,69,573 ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਸਾਲ 2001 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ (ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ) ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 1,02,87,37,436 ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ (2001-2011) ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧ ਵਾਧਾ 18,19,59,458 ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ 17.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਦਹਾਕਾ ਵਾਧਾ (Decadal growth) ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਸ ਸਾਲਾਂ (2001-2011) ਦੌਰਾਨ ਹੋਇਆ ਸ਼ੁੱਧ ਵਾਧਾ (Absolute growth), ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਆਬਾਦੀ ਪੱਖੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਵੇਂ ਨੰਬਰ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਛੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਰਤੀ ਹੈ।

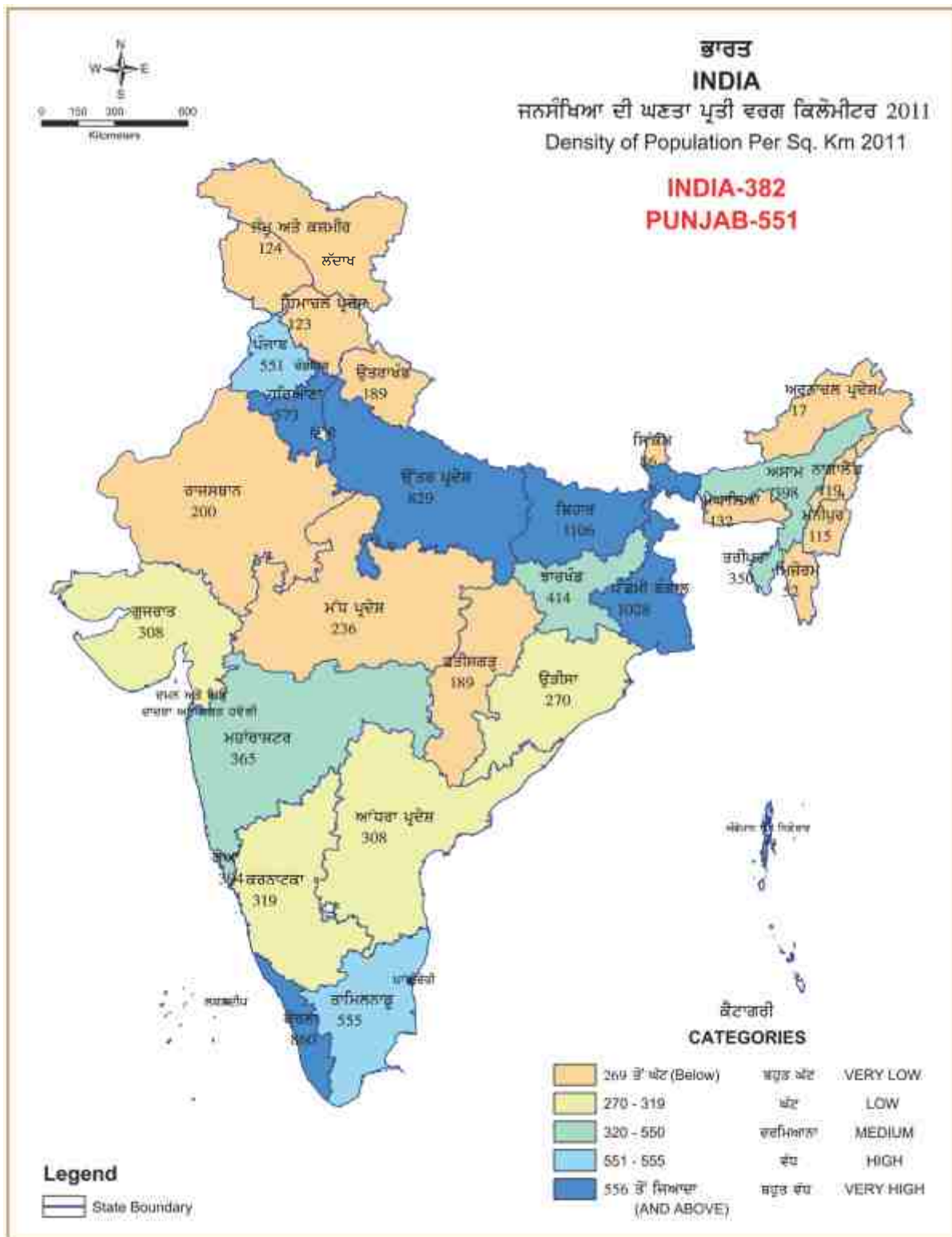
ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 62,31,21,843 ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 58,74,47,730 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

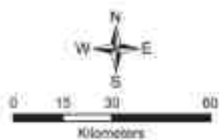
ਜਨਗਣਨਾ ਜਾਂ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ : ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰ ਦਸ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਜਨਗਣਨਾ ਜਾਂ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ (Census) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉਮਰ, ਸਾਖਰਤਾ, ਲਿੰਗ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਨਗਣਨਾ ਸੰਨ 1872 ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਲੜੀ ਵਿੱਚ 15ਵੀਂ ਜਨਗਣਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਜਨਗਣਨਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 22000 ਮਿਲੀਅਨ (22 ਅਰਬ) ਰੁਪਏ ਦਾ ਖਰਚਾ ਹੋਇਆ, 27 ਲੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 8000 ਮੀਟਰਕ ਟਨ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਗਣਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਰਖਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਜਨਗਣਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖਰਚ ਦਾ ਸਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋ ਸਕੇ।

ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਵੰਡ (Distribution of Population) :- ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਵੰਡ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੱਸੋਂ ਸੰਘਣੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਿਸ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ 19,95,81,477 ਵਿਅਕਤੀ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ 11,23,72,972 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੰਜ ਰਾਜਾਂ-ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਬਿਹਾਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੱਗਭੱਗ 50 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਬਾਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਕਮ ਜਿਸ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਕੇਵਲ, 6,07,688 ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ

(64,429 ਵਿਅਕਤੀ) ਅਬਾਦੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕਰਮਵਾਰ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਬਾਦੀ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੰਦਰਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ 2,77,43,338 ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।







ਪੰਜਾਬ PUNJAB

ਜਨਸੰਖਿਆ ਘਣਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ 2011
Density of Population Per Sq. Km 2011

PUNJAB-551



Legend

- International Boundary
- State Boundary
- District Boundary

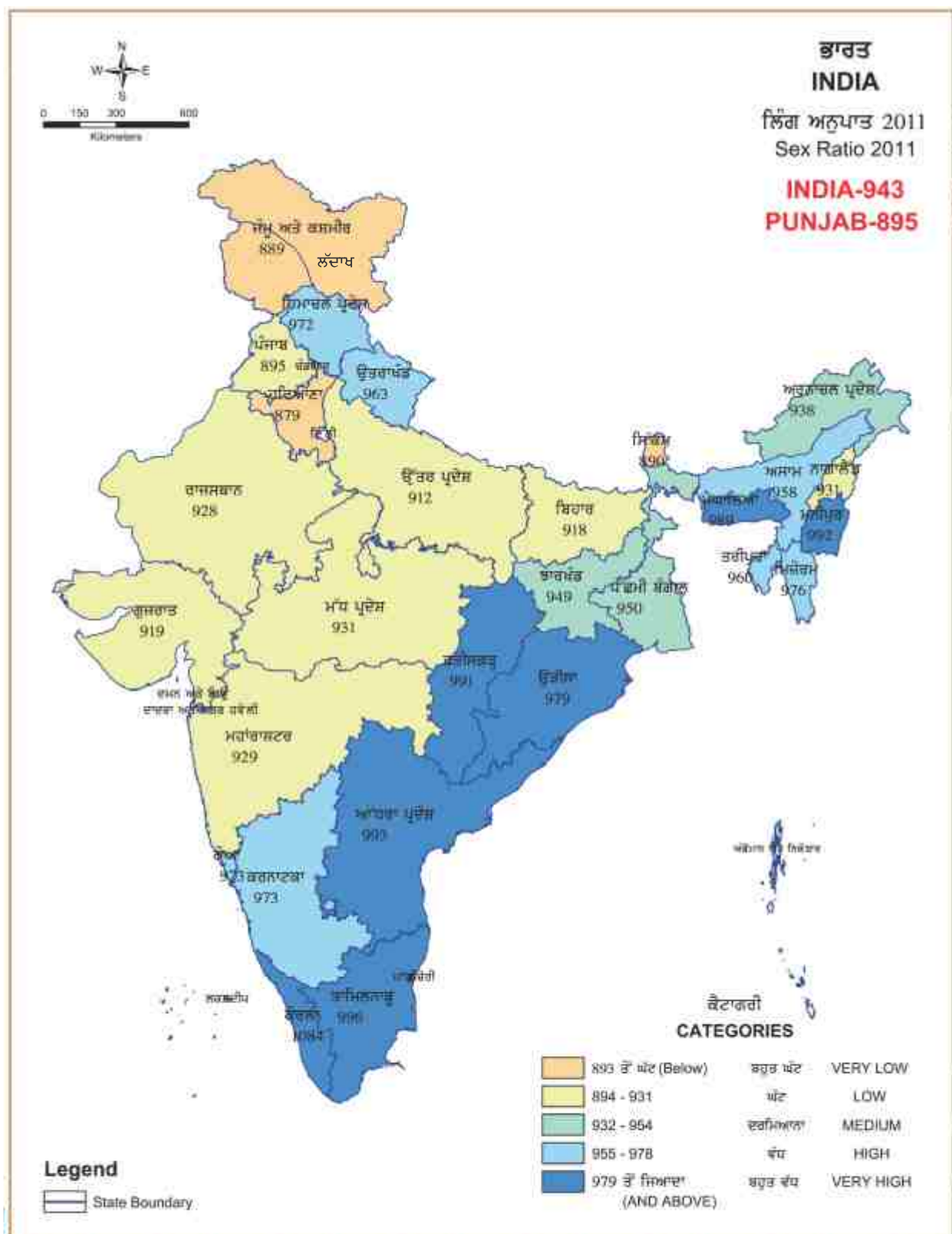
ਕੈਟਾਗਰੀ CATEGORIES

	380 ਤੋਂ ਘੱਟ (BELOW)	ਬਹੁਤ ਘੱਟ	VERY LOW
	381 - 449	ਘੱਟ	LOW
	450 - 508	ਦਰਮਿਆਨਾ	MEDIUM
	509 - 649	ਵੱਧ	HIGH
	650 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ (AND ABOVE)	ਬਹੁਤ ਵੱਧ	VERY HIGH

ਸੰਸਾਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਿਵਸ (World Population Day) :- ਹਰ ਸਾਲ 11 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।



ਵੱਸੋਂ ਘਣਤਾ (Density of Population) :- ਵੱਸੋਂ ਘਣਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੱਕ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਰਕਬੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਸੰਘਣੇਪਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਮੱਤਵਪੂਰਣ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਜਨਗਣਨਾ 2011 ਦੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਘਣਤਾ 382 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 2001 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ 325 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵੀ 484 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ (2001) ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 551 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਿਹਾਰ (1106), ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ (1028), ਕੇਰਲ (860), ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (829) ਆਦਿ ਰਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (17), ਮਿਜ਼ੋਰਮ (52), ਸਿੱਕਮ (86), ਨਾਗਾਲੈਂਡ (119) ਆਦਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਵੱਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ ਸਮੂਹ (46 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ (11297 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਅਬਾਦੀ ਪੱਖੋਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਘਣੀ ਅਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਨ।



$$\text{ਵੱਸੋਂ ਘਣਤਾ} = \frac{\text{ਕੁੱਲ ਅਬਾਦੀ}}{\text{ਕੁਲ ਖੇਤਰਫਲ}}$$

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲੁਧਿਆਣਾ (978 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (928 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਵੱਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਘਣਤਾ 1951-2011

ਜਨਗਣਨਾ ਦਾ ਸਾਲ	ਵੱਸੋਂ ਘਣਤਾ (ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ)
1951	117
1961	142
1971	177
1981	216
1991	267
2001	325
2011	382

ਜਨਗਣਨਾ 2011 ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸਥਾਨ (ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ)

ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਥਾਨ		ਹੇਠਲੇ ਦੋ ਸਥਾਨ	
ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਮ	ਜਨਸੰਖਿਆ	ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਮ	ਜਨਸੰਖਿਆ
1. ਥਾਣੇ (ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ)	1,10,60,148 ਵਿਅਕਤੀ	1. ਦਿਬਾਂਗ ਘਾਟੀ (ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼)	8,004 ਵਿਅਕਤੀ
2. ਉੱਤਰ ਚੌਬੀਸ ਪਰਗਨਾ (ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ)	1,00,09,781	2. ਅਨਜਾਮ (ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼)	21,167 ਵਿਅਕਤੀ

ਵਸੋਂ ਵਾਧਾ (Population Growth) :

ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਵਸੋਂ ਵਾਧਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਦਲਾਅ ਜਨਮ ਦਰ ਜਾਂ ਮੌਤ ਦਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਸੋਂ ਵਾਧਾ ਧਨਾਤਮਕ (Positive) ਜਾਂ

ਰਿਣਾਤਮਕ (Negative) ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਵਸੋਂ ਵਾਧਾ ਧਨਾਤਮਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਰਿਣਾਤਮਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਘਾਟਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

- ਜਨਮ ਦਰ :- ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਜਿਉਂਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਲੈਣਾ।
- ਮੌਤ ਦਰ :- ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ।
- ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਧਾ ਦਰ :- ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ।

ਵਸੋਂ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਗਿਣਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਲ 2001 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ 10,2,87,37,436 ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਵੱਧ ਕੇ ਸਾਲ 2011 ਵਿੱਚ 1,21,05,69, 573 ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧ ਵਾਧਾ 18,19,59,458 ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ -

$$\text{ਵਸੋਂ ਵਾਧਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ} = 18,19,59,458 / 1,02,87,37,436 \times 100 = 17.68\%$$

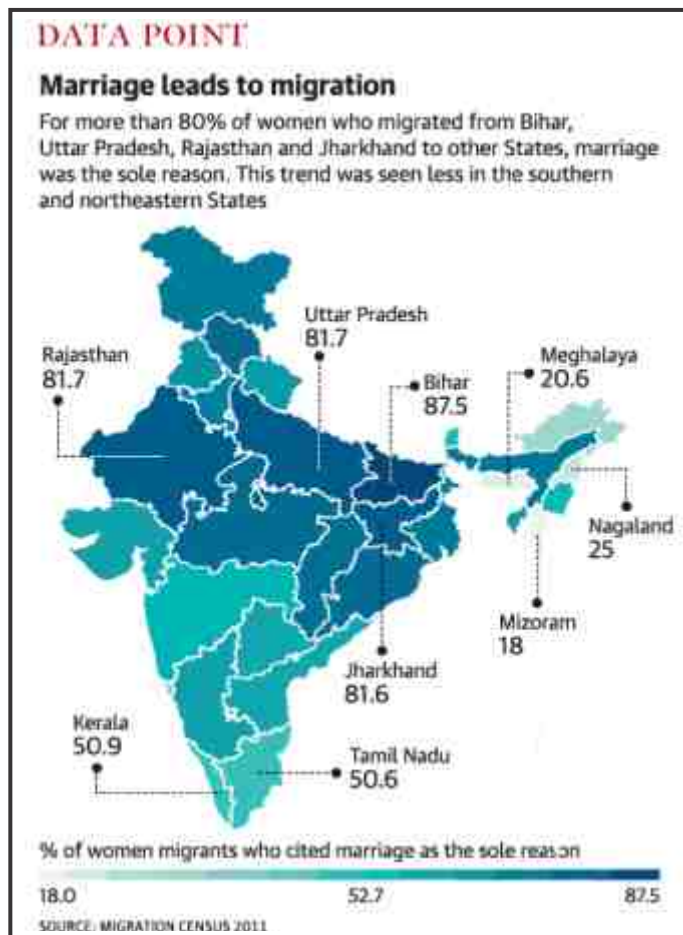
$$\text{ਇਸ ਲਈ ਦਹਾਕਾ ਵਸੋਂ ਵਾਧਾ} = 17.68\%$$

ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦਸ ਸਾਲਾਂ (2001-2011) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵਸੋਂ ਵਾਧਾ 13.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਹਾਕੇ (1991-2001) ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਵਸੋਂ ਵਾਧਾ 20.10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਦਸ ਸਾਲਾਂ (2001-2011) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਵਾਧਾ - 0.47% ਰਿਣਾਤਮਕ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਜਾਂ ਵਸੋਂ ਵਾਧੇ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਤੱਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ :-

- ਉੱਚੀ ਜਨਮ ਦਰ ਅਤੇ ਘਟਦੀ ਮੌਤ ਦਰ
- ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕਤਾ
- ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ
- ਆਰਥਿਕ ਪਛੜੇਵਾਂ ਅਤੇ
- ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਜਲਵਾਯੂ ਹਾਲਤਾਂ।

ਜਨਗਣਨਾ - 2011

ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਕਾਈਆਂ	
ਰਾਜ/ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	35
ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ	707 (2016)
ਉਪ-ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ	5924
ਕਸਬੇ/ਸ਼ਹਿਰ	7933
ਪਿੰਡ	6,40,930



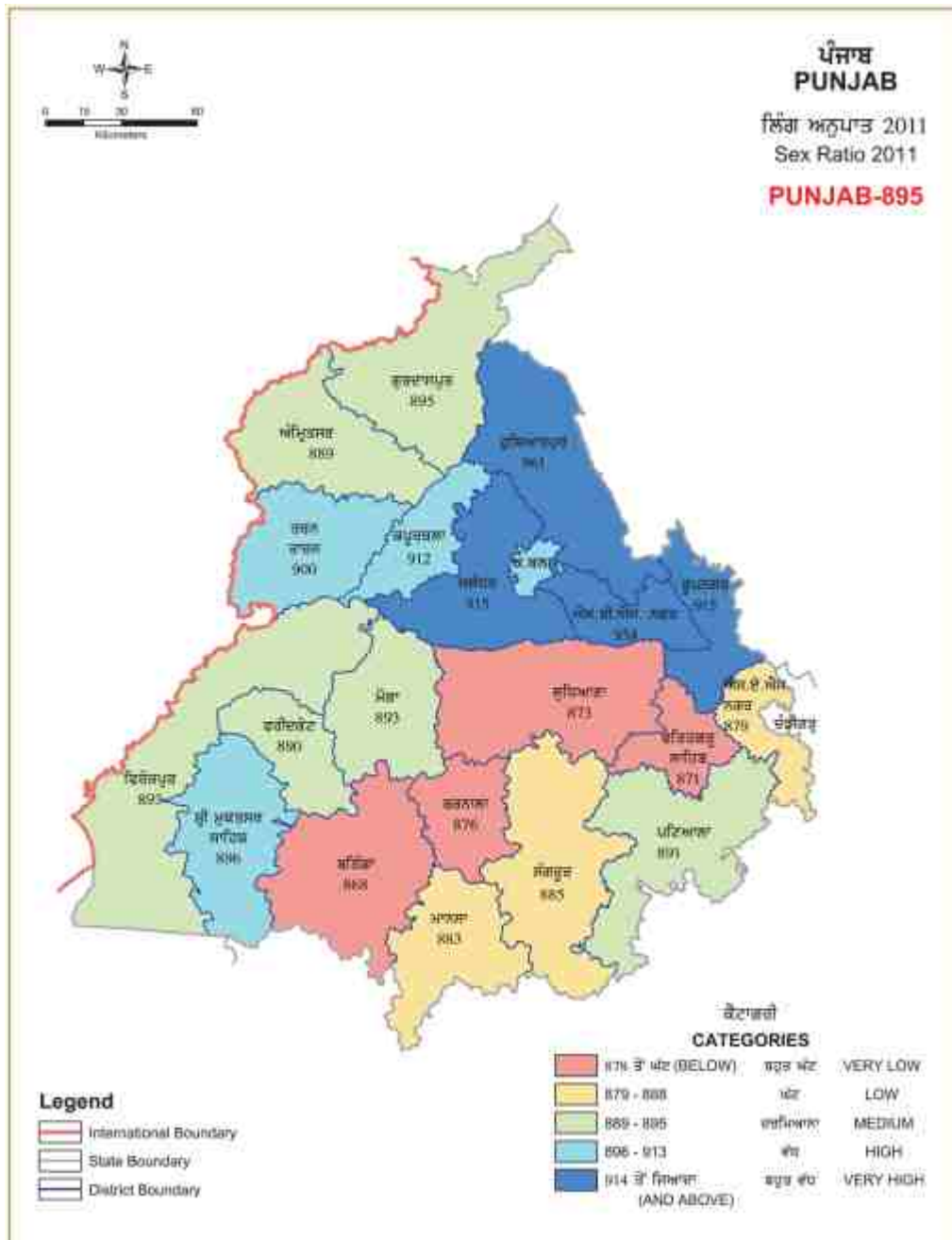
ਉਮਰ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਰਚਨਾ (Age and Gender Composition) :

ਉਮਰ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ, ਰਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਉਮਰ-ਗੁੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣਾ। ਇਹਨਾਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਉਮਰ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਵਿੱਖਤ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਇਹ ਗੁੱਟਤਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- ਬੱਚੇ, ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀ। 0-14 ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਗੁੱਟ, 15-64 ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਲਗ ਜਾਂ ਕਾਮਾ-ਗੁੱਟ ਅਤੇ 65 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਰਧ ਗੁੱਟ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਾ-ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਲਗ ਲੋਕ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਾਲਗਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

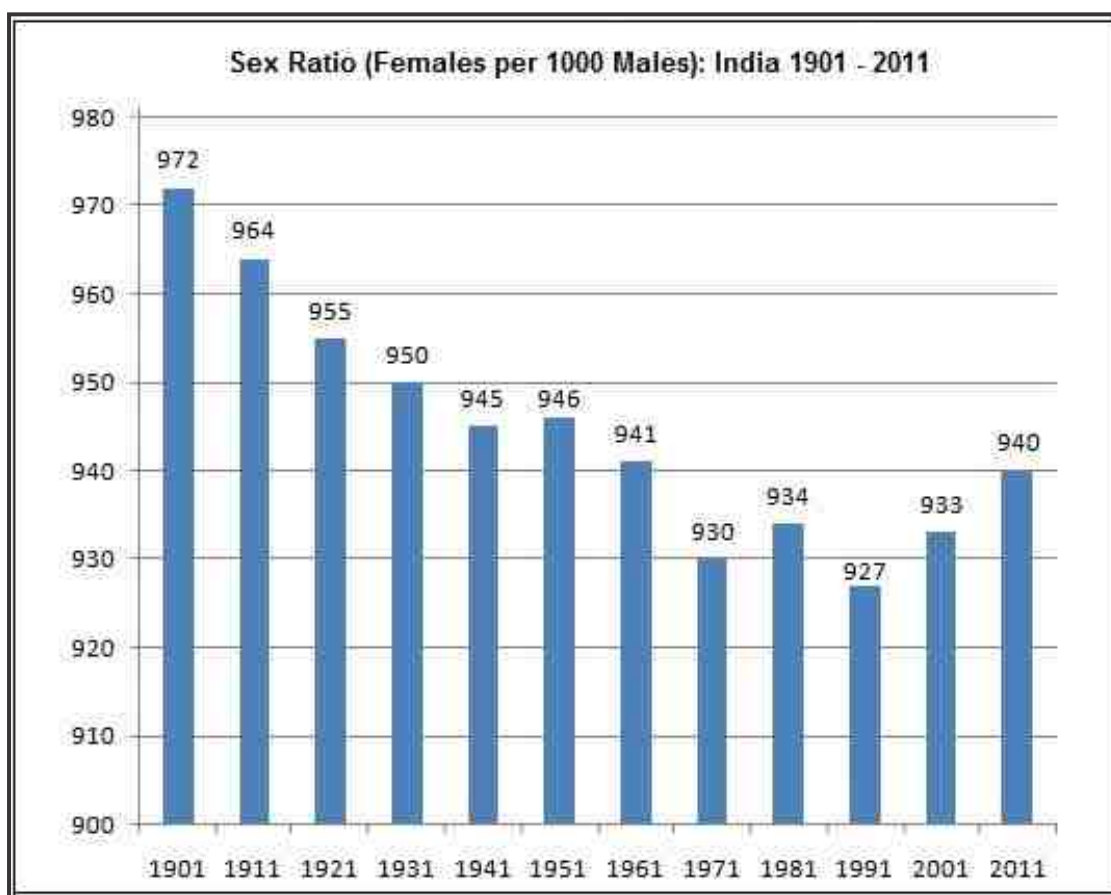
ਬਾਲਗਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ, ਬਿਰਧ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਨੁਪਾਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਬਿਰਧਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਭਾਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 100 ਨਾਲ ਗੁਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਨਿਰਭਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਉਮਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ, ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

$$\text{ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਨੁਪਾਤ} = \frac{\text{ਬੱਚਿਆਂ (0-14 ਸਾਲ) ਦੀ ਸੰਖਿਆ + ਬਿਰਧਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ (65 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ)}{\text{ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ (15-64 ਸਾਲ)}} \times 100$$

ਕਿਸੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮਰਦਾਂ ਪਿੱਛੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦਾ ਪੈਮਾਨਾ ਹੈ 'ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ'। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਨੀਵਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ।



Census Year	Gender Ratio (Females per 1000 Males)
1951	946
1961	941
1971	930
1981	934
1991	929
2001	933
2011	940



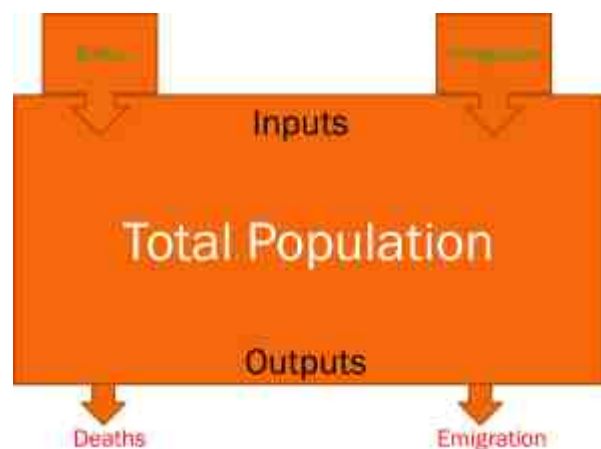
ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀ ਸੂਚੀ (ਟੇਬਲ) ਤੋਂ ਬੜੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਤਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਕਦੇ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

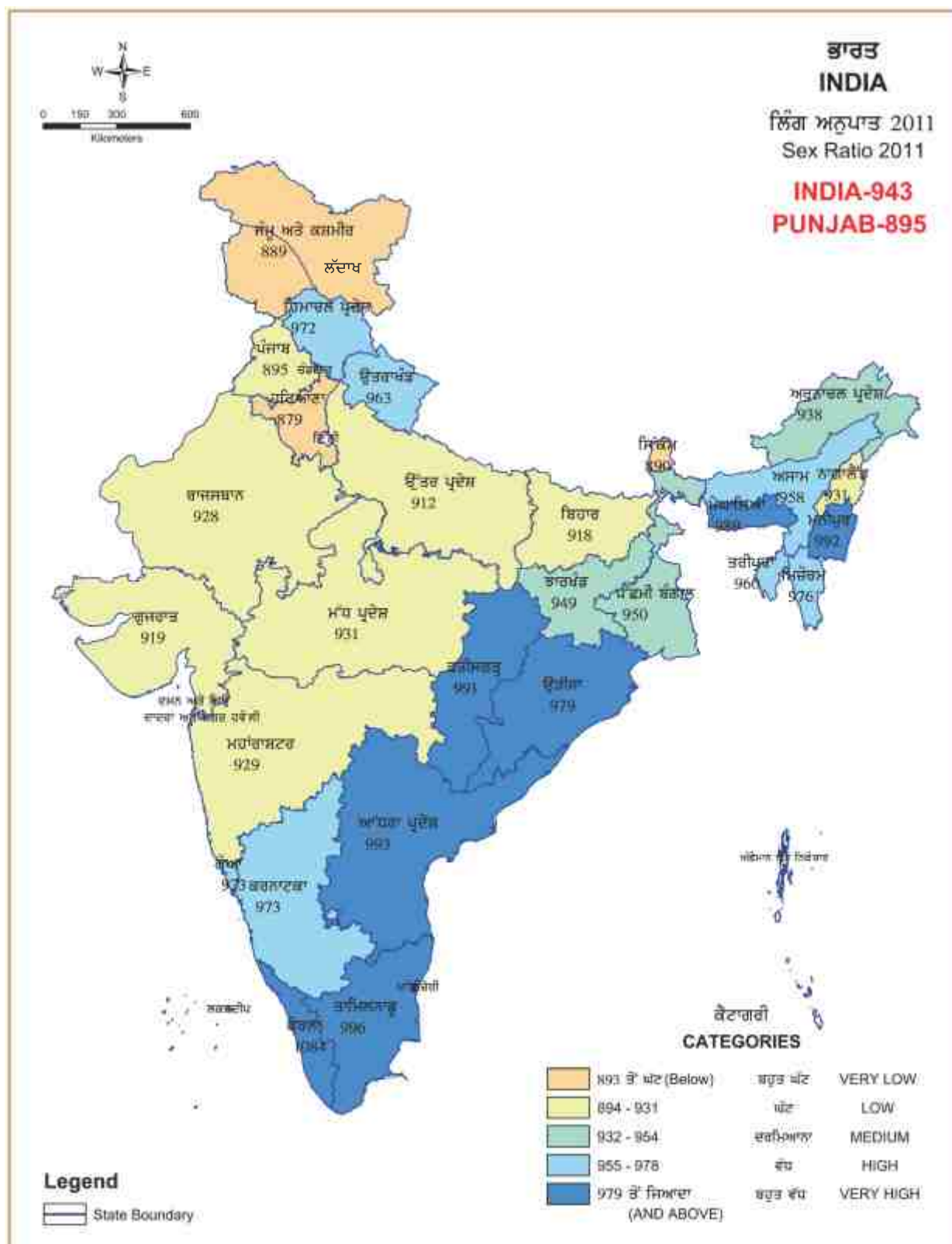
ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੇਰਲ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 1084 ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਭ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਪੁੱਛਚੇਰੀ (1037) ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬ (895) ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ (879) ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਮਨ ਅਤੇ ਦਿਉ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ 618 ਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 0-6 ਸਾਲ ਵਰਗ ਦਾ ਬੱਚਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (Child Sex Ratio) 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ 919 ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬੱਚਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 846 (2011) ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਾਲ 2001 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ 798 ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਘੱਟ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੇ 'ਆਮ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ' ਅਤੇ ਬੱਚਾ 'ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ' ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

ਜਨਸੰਖਿਆ ਬਦਲਾਅ :- ਪਰਵਾਸ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ :-

ਇੱਕ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਜਾਂ ਘਾਟਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਬਦਲਾਅ (ਵਾਧਾ ਜਾਂ ਘਾਟਾ) ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਕ ਹਨ-ਜਨਮ ਸ਼ਕਤੀ (ਜਨਮ ਦਰ), ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ (ਮੌਤ ਦਰ) ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ (migration)। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ (migration) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਸਥਾਈ ਜਾਂ ਸਥਾਈ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਵਸਣਾ (In-migration) ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਵਸਣਾ (Out-migration) ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆ ਕੇ ਵਸਣ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਵੱਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਅੰਤਰਦੇਸੀ (internal) ਜਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ (international) ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਵਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਯੂ.ਐੱਸ.ਏ., ਕੈਨੇਡਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਏਸ਼ੀਆ, ਯੂਰਪ, ਅਫਰੀਕਾ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇਪਾਲ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਆਏ ਹਨ। ਅੰਤਰਦੇਸੀ ਪਰਵਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੱਕ ਰਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਪਰਵਾਸ ਤੋਂ ਹੈ। ਲੋਕ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਰਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।





ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ :-

1. ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਭਾਲ (Search for better agriculture)
2. ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ (Search for employment)
3. ਕਮਾਈ ਦੀ ਆਸ (Expectation about earning)
4. ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Religious freedom)
5. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Political freedom)
6. ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸ (Forced migration)
7. ਅੱਛੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ (Urbanisation for better condition)
8. ਵਿਆਹ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸ (Migration on bases of marriage)

ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੇਕਰ ਉੱਥੇ ਨਾ ਜੰਮਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿੱਥੇ ਜਨਗਣਨਾ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਵਿੱਚ, ਪਰਵਾਸ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਰਧਾਰਕ (determinant) ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ (Migrant Labour in Punjab) :

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 50,362 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਕਸਤ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਖੇਤੀ ਵਿਕਸਤ ਰਾਜ ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਐੱਸ.ਏ.ਐੱਸ. ਨਗਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ, ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਲਈ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨੂੰ, ਇਸ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ (skilled) ਅਤੇ ਨਾ-ਸਿੱਖੇ (unskilled) ਹੋਏ ਸਸਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗਰੀਬ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਮੇ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਾਲ 1981 ਵਿੱਚ 8,72,377 ਸੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਸਾਲ 2011 ਵਿੱਚ 21,30,262 ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ 8.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ।



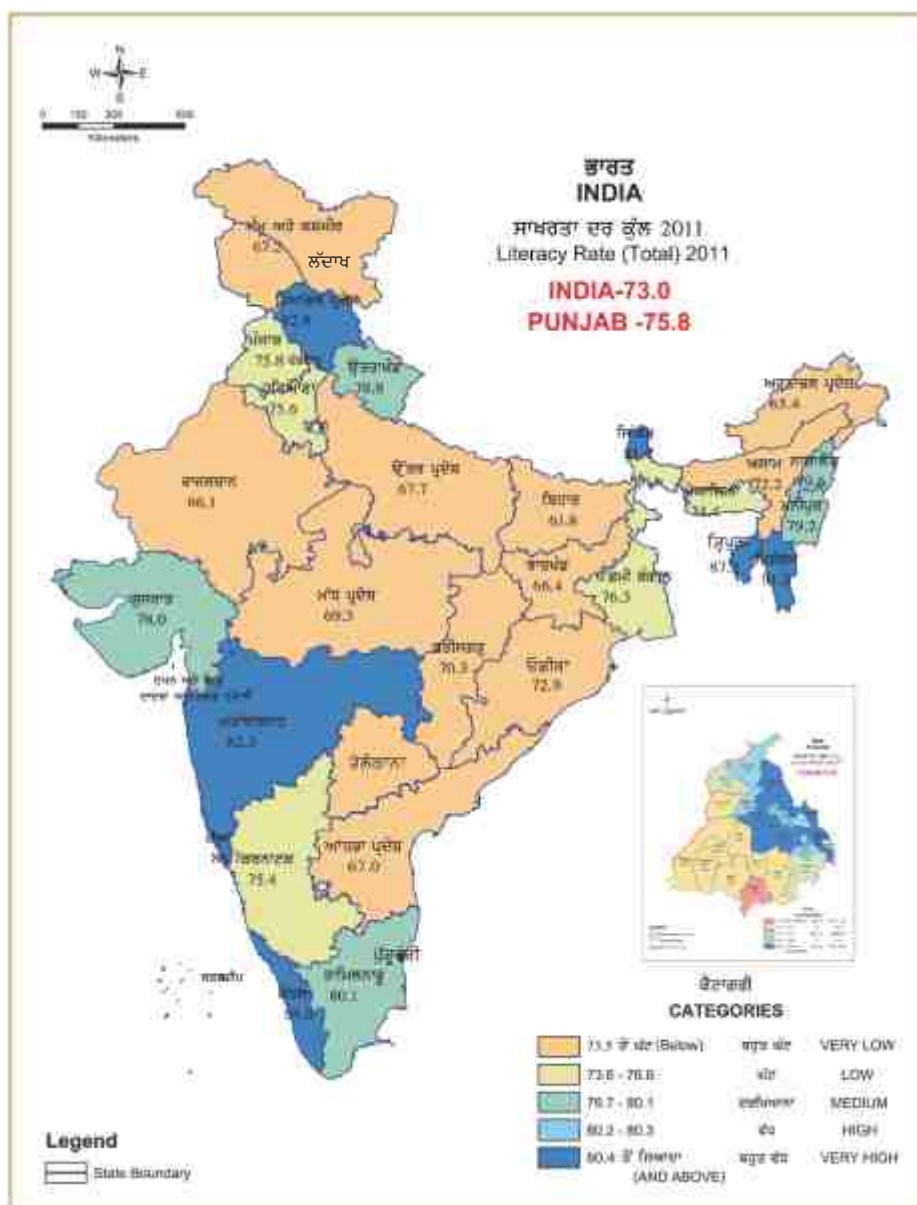
ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਿਹਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਮੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਰ, ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅੱਠ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਰਵਾਸੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁੱਲ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਨ 2001 ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਾਮੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ ਪਰ ਸੰਨ 2011 ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਫ਼ਰੀ ਕੁੱਝ ਘਾਟੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਮੇ ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਨਗਣਨਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਰਾਜ ਦੇ ਲਗ-ਭਗ ਹਰੇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਐੱਸ.ਏ.ਐੱਸ. ਨਗਰ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ।

Religious group	Population 1951%	Population 1961%	Population 1971%	Population 1981%	Population 1991%	Population 2001%	Population 2011%
Hinduism	84.10%	83.45%	82.73%	82.30%	81.53%	80.46%	79.80%
Islam	9.80%	10.69%	11.21%	11.75%	12.61%	13.43%	14.23%
Christianity	2.30%	2.44%	2.60%	2.44%	2.32%	2.34%	2.30%
Sikhism	1.79%	1.79%	1.89%	1.92%	1.94%	1.87%	1.72%
Buddhism	0.74%	0.74%	0.70%	0.70%	0.77%	0.77%	0.70%
Jainism	0.46%	0.46%	0.48%	0.47%	0.40%	0.41%	0.37%
Zoroastrianism	0.13%	0.09%	0.09%	0.09%	0.08%	0.06%	n/a
Other religions / No religion	0.43%	0.43%	0.41%	0.42%	0.44%	0.72%	0.90%

ਸਾਖਰਤਾ (Literacy)

ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਵਿਕਾਸ, ਜਨਮ ਸ਼ਕਤੀ (Fertility) ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ (mortality) ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ (migration) ਵਰਗੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ। ਸਾਖਰਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਖਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਖਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ- ਜੋ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਖ-ਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 1991 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੱਤ ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ 2001 ਅਤੇ 2011 ਦੀਆਂ ਜਨਗਣਨਾ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਨੂੰ ਗਿਆਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ -



ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 64.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਕੇਰਲ (94%) ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਿਜ਼ੋਰਮ (91.3), ਗੋਆ (88.7%) ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ (87.2%) ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਕਸ਼ਦੀਪ (91.8%) ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਮਨ ਅਤੇ ਦਿਉ (87.1%) ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ (75.8%) ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੌਦਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਬਿਹਾਰ (81.8%) ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਭ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ (84.6%) ਸਾਖਰਤਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮਾਨਸਾ (61.8%) ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 53.7% (2001) ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਸਾਲ 2011 ਵਿੱਚ 64.6% ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕੇਰਲ ਰਾਜ ਔਰਤਾਂ ਦੀ 92.1% ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦੀ 52.1% ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛਲਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਕੌਮੀ ਔਸਤ 64.6% ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਓਡੀਸ਼ਾ, ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਅਰੁਨਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਝਾਰਖੰਡ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ (2001-2011) ਦੌਰਾਨ ਕੁੱਲ ਵਧੇ ਸਾਖਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਸਾਖਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਸਾਖਰ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਦਸ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ-ਕੇਰਲ, ਲਕਸ਼ਦੀਪ, ਮਿਜ਼ੋਰਮ, ਗੋਆ, ਦਮਨ ਅਤੇ ਦਿਉ, ਪੁੱਡੂਚੇਰੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ ਸਮੂਹ ਨੇ 85 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮਿੱਥਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

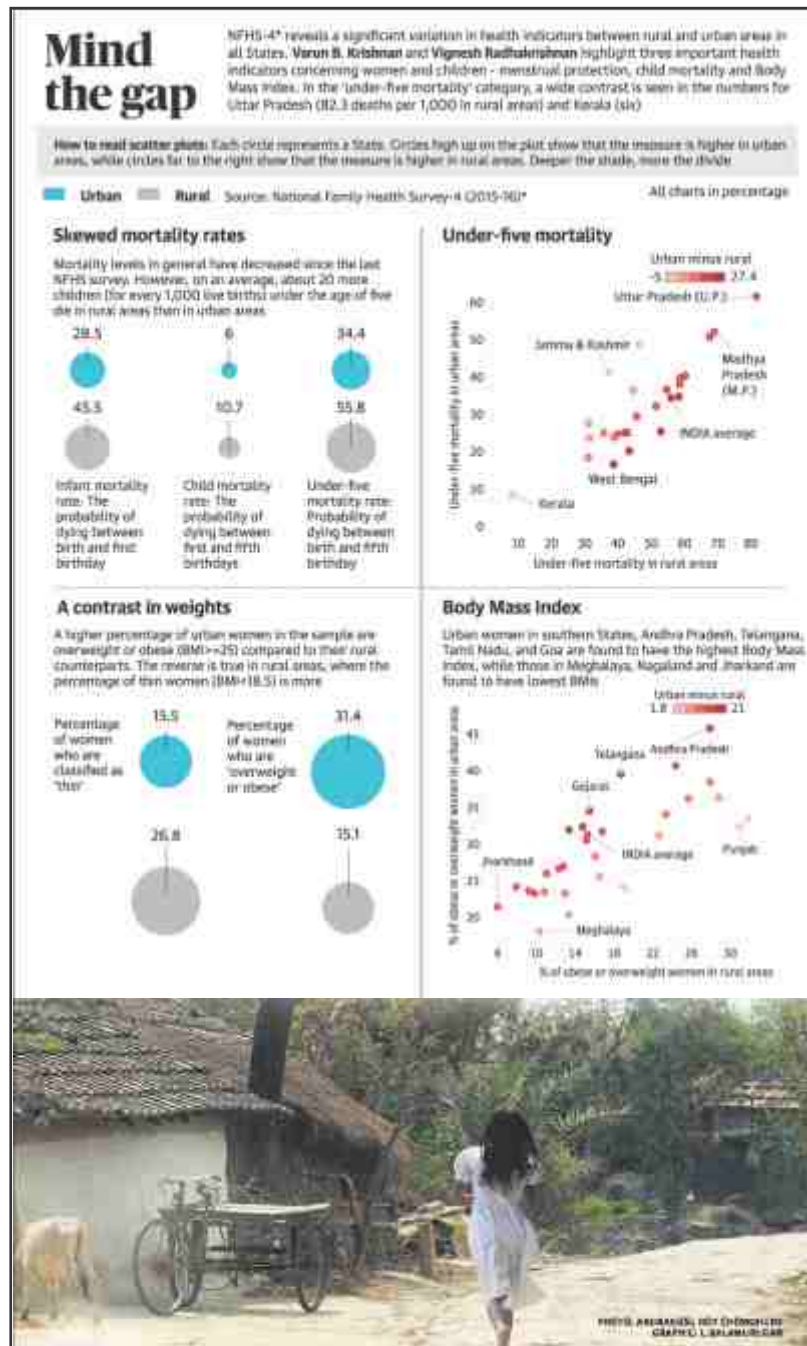
ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੌਮੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਰਵ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਸਿਹਤ (Health)

ਸਿਹਤ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਹ ਹਾਲਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋਵੇ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਹਤ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਲ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਿਹਤ ਹਾਲਤ ਦੀ ਜੇਕਰ ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਿਹਤ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਹੁਣ ਦੇ ਸਿਹਤ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਕੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਲਗਪਗ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੱਕ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਸਪਤਾਲਾਂ, ਡਿਸਪੈਂਸਰੀਆਂ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੌਤ ਦਰ ਸਾਲ 1951 ਵਿੱਚ 25 ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ ਸਾਲ 2011 ਵਿੱਚ 7.9 ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਔਸਤ ਉਮਰ ਵੀ 60 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ (1951-

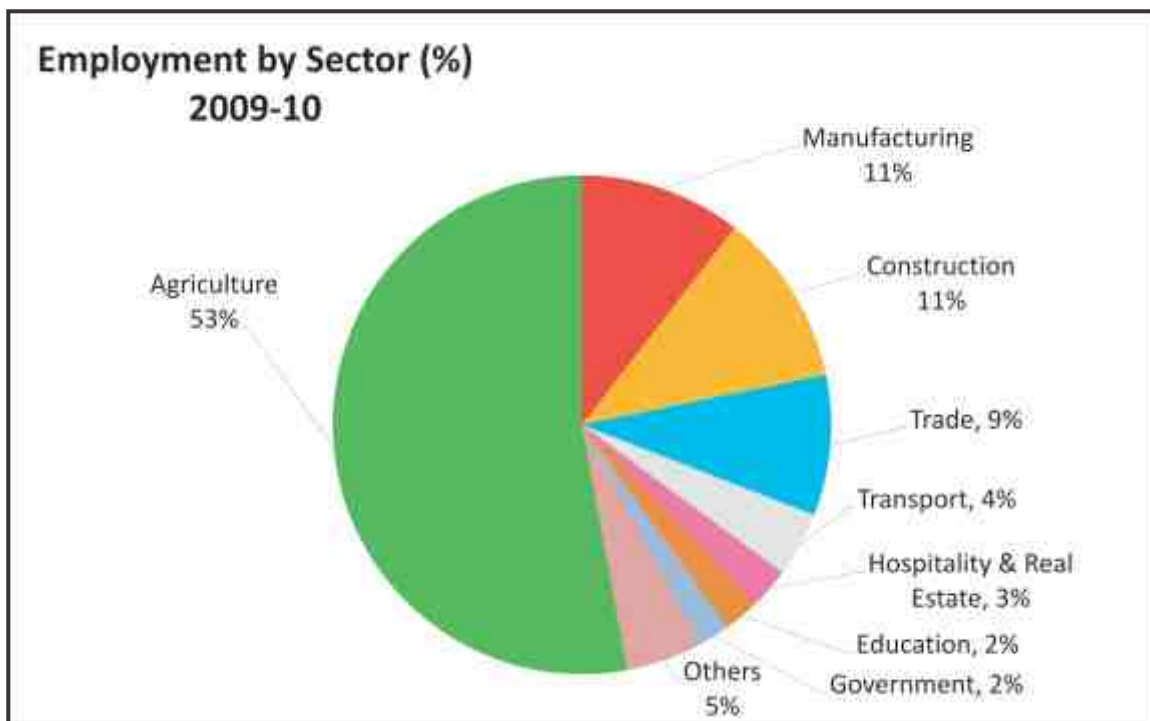
2011), 36.7 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 65.2 ਸਾਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿਹਤ ਵਾਸਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਬਜਟ ਹਰ ਸਾਲ ਵਧਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਲੋਕ ਮਾੜੀ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਘੱਟ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਰਗੇ ਤੱਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।



ਕਿੱਤਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਰਚਨਾ (Occupational Structure of Population) :

ਕਿੱਤਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਜਾਂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਣ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਜਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਟਰਸ਼ਰੀ ਸੈਕਟਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣਾ, ਮੱਛੀ ਪਾਲਣਾ, ਖਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਜੰਗਲਾਤ ਦੇ ਕੰਮ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਰਿਆ, ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨਾ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟਰਸ਼ਰੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 15 ਤੋਂ 59 ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਰਥਚਾਰਾ (Economy) ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ 53% ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਕੇਵਲ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਟਰਸ਼ਰੀ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 13% ਅਤੇ 20% ਦੇ ਲਗਪਗ ਜਨਸੰਖਿਆ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਟਰਸ਼ਰੀ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਦਬਾਅ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ, ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲ ਰਹੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ, ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਟਰਸ਼ਰੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ।



ਕਿਸ਼ੋਰ-ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਾਲਾ ਪਰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਗਰੁੱਪ (Adolescents as under served population group with special needs) :

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਉਹ ਮੱਧ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਤਾਂ ਬੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਲਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖ (ਨਰ ਤੇ ਮਾਦਾ ਦੋਵੇਂ) ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ 10 ਤੋਂ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਲੱਗਪੱਗ 22 ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇੱਕ ਪੜਾਅ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਅ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੈਕੰਡਰੀ ਲਿੰਗ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਜਣਨ ਸੂਝ ਤੱਕ, ਦਿਮਾਗੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਬਾਲਗ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੋਂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਦਿ ਲੱਛਣ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਪੱਖ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਲਿੰਗ, ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਅ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬੜੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਣਗੌਲਿਆ ਗਰੁੱਪ ਹੈ।

ਸਰੀਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ (10-14 ਸਾਲ), ਵਿਚਕਾਰਲੇ (15-17 ਸਾਲ) ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ (18-19 ਸਾਲ) ਦੌਰਾਂ (periods) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾੜੀ ਖੁਰਾਕ, ਖੂਨ ਦੀ ਕਮੀ, ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ, ਜਲਦੀ ਜਾਂ ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਗਰਭਧਾਰਨ, ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਹੱਟਣਾ, ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਹਿੰਸਾ, ਉਦਾਸੀ, ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਆਦਿ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਾਲਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਗੁੱਟ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ—

- ਬਹੁਤ ਅੱਛੀ ਜਾਂ ਸੰਤੁਲਤ ਖੁਰਾਕ
- ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਨੇਹ
- ਪਸੰਦੀਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਵਿੱਦਿਆ
- ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਗਵਾਈ।

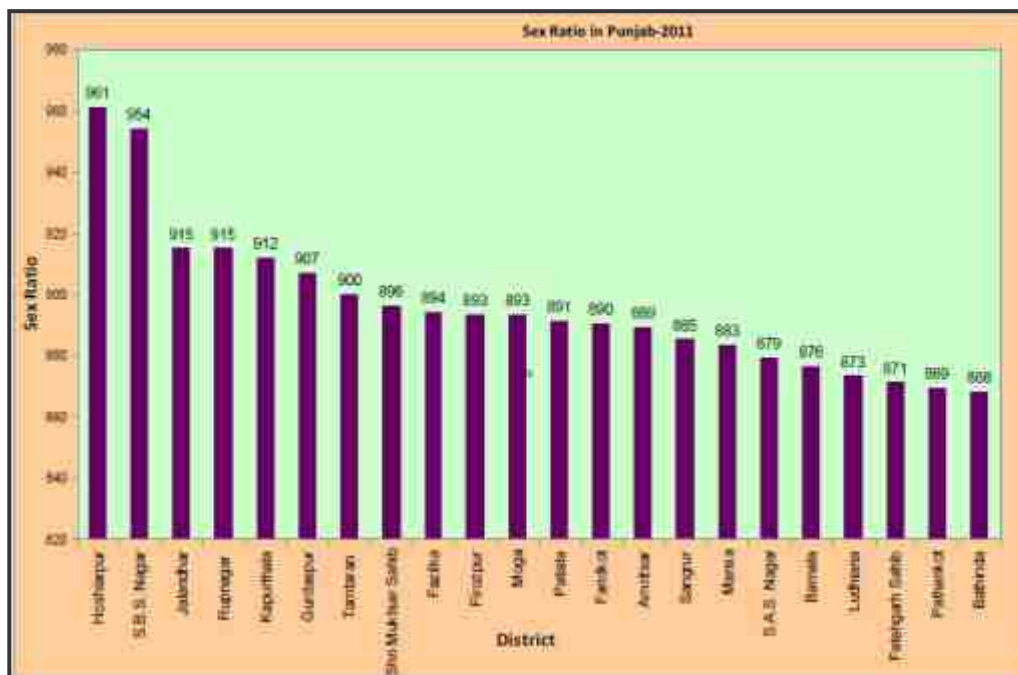
- ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਹੱਟਣਾ ਅਤੇ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਅ
- ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੇਧ

ਕੌਮੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੀਤੀ 2000 (National Population Policy 2000) ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਕੁਝ ਟੀਚੇ ਮਿੱਥੇ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਸਲ ਭਵਿੱਖ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੱਛੇ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਭਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ

ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੱਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੱਭਿਅਕ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਸਕਣ। ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ, ਹਮਉਮਰਾਂ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

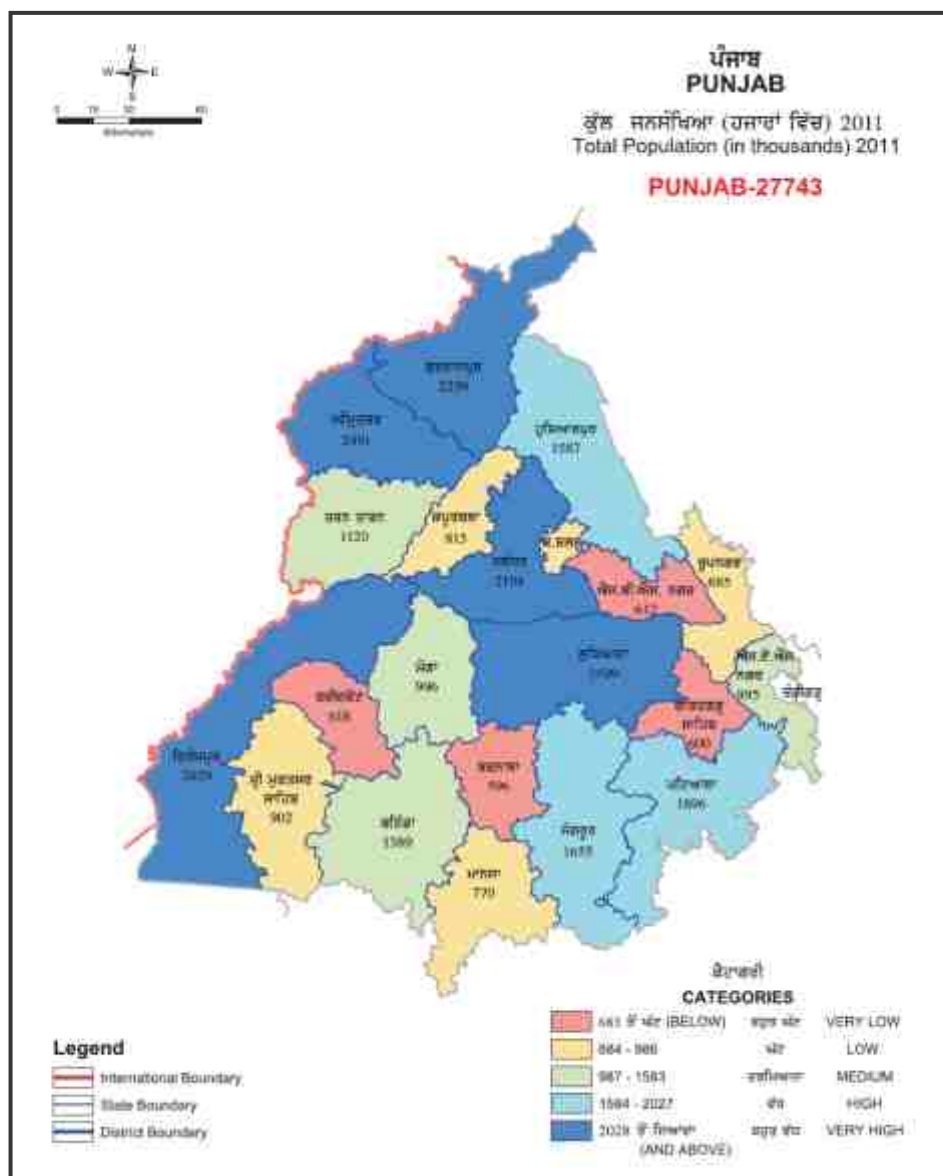
ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਸੋਂ (Population of Punjab) :

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 50,362 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਜੋਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਲ ਰਕਬੇ ਦਾ ਸਿਰਫ 1.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਥੇ ਭਾਰਤ ਦੀ 2.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਸੋਂ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਦਰਵੇਂ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੈ। ਸਾਲ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ 2,77,43,338 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ, ਚੌਥੇ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (Gender Ratio) ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ (2001-2011) ਵਿੱਚ 876 ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 895 ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ (Literacy Rate) 75.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 84.16 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜੋਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਸੋਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।



ਵਸੋਂ ਵੰਡ (Distribution of Population)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ 12,581 ਪਿੰਡ ਅਤੇ 217 ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸਾਲ 2011 ਵਿੱਚ ਜਨਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਸੋਂ ਵੰਡ ਇਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਵਸੋਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਕਸਬੇ ਵੱਧ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਕੇਂਦਰ ਹਨ ਜਦਕਿ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਵਸੋਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਪਿੰਡ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 16 ਲੱਖ ਅਤੇ 11 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਸਿਰਫ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ (Density of Population) ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—



1. ਘੱਟ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ (Low Population Density Region)
2. ਸਧਾਰਨ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ (Moderate Population Density Region)
3. ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ (High Population Density Region)
4. ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ (Very high Population Density Region)

1. ਘੱਟ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ—ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ 400 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਮਾਨਸਾ ਘੱਟ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ 348 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਜੋਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ।

2. ਸਧਾਰਨ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ—ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਤਰਨਤਾਰਨ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਮੋਗਾ, ਬਠਿੰਡਾ, ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ 401 ਤੋਂ 500 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ।

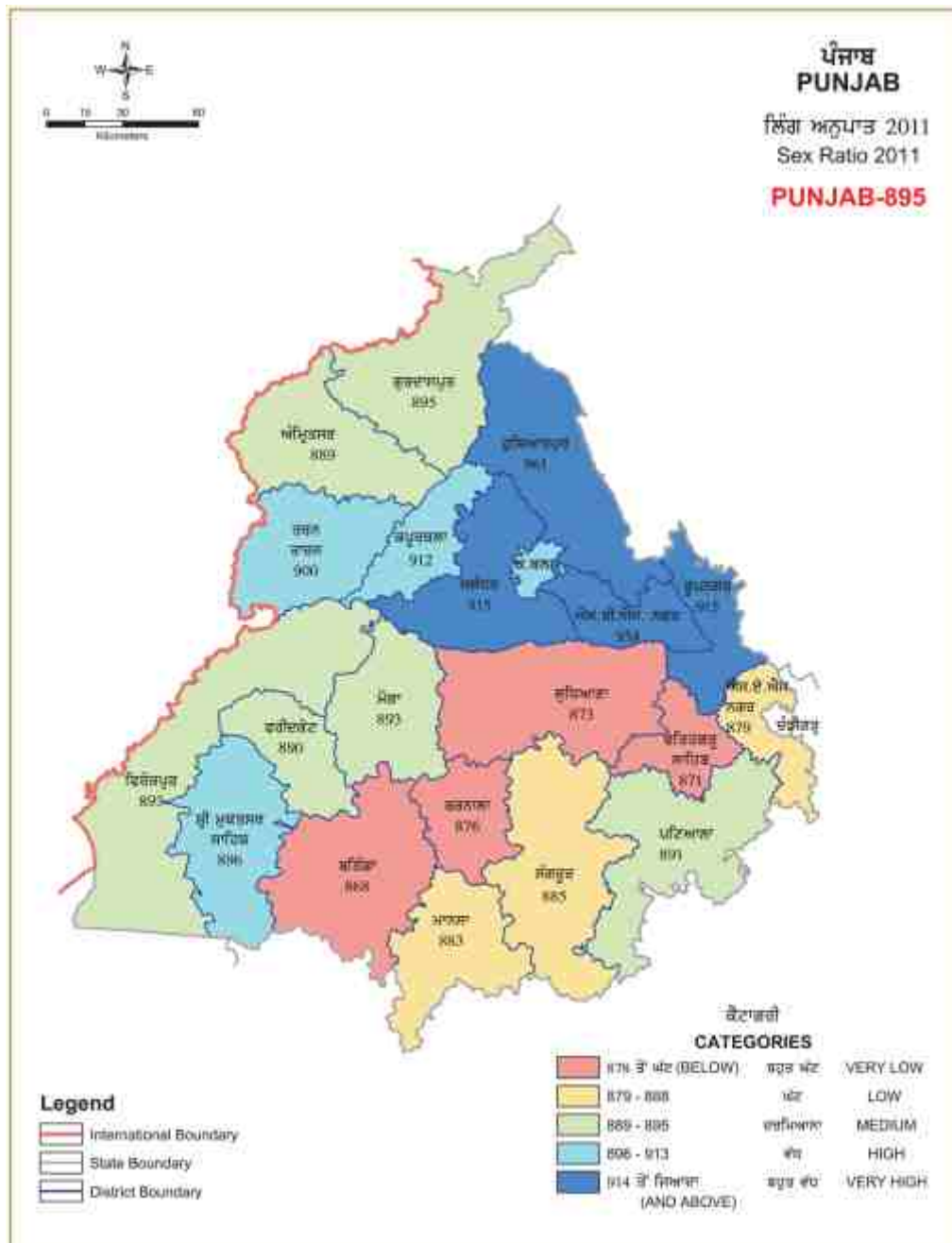
3. ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ—501 ਤੋਂ 600 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਰੂਪਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

4. ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ—ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ 600 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ, ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਸਦੀ ਕੁੱਲ ਅਬਾਦੀ 34,98,739 ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ 59.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਨ, ਦੀ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਜੋਕਿ 978 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (928), ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ (909) ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ 836 ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹਨ।

ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਸੋਂ (Urban-Rural Population)—ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚੋਂ 1,73,44,192 ਵਿਅਕਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ 1,03,99,146 ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 62.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਤੇ 37.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਸੋਂ 33.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (2001 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 37.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ (2011) ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਅਤੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤੱਤ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ (2001-2011) ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਸੋਂ ਦਾ 54.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਾਲ 2001 ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ 38.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਤਰਨਤਾਰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਸੋਂ, ਕੇਵਲ 12.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ 87.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਸੋਂ : ਲਿੰਗ ਅਧਾਰਤ ਬਣਤਰ (Gender Based Composition of Population)—ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ 1,46,39,465 ਮਰਦ (Males) ਅਤੇ 1,310,3873 ਇਸਤਰੀਆਂ (Females) ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਮਰਦ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹ 895 ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ

ਅਸੀਂ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (Gender Ratio or Sex Ratio) ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ 1000 ਮਰਦਾਂ ਪਿੱਛੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 895 ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ 907 ਹੈ ਜਦਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ 875 ਹੈ ਜੋਕਿ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਸਾਲ 2001 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 876 ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ 3 ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ (2001-2011) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ 19 (ਇਸਤਰੀਆਂ) ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 961 ਹੈ ਜੋਕਿ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ (954) ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ, ਜਲੰਧਰ (915) ਅਤੇ ਰੂਪਨਗਰ (915) ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਲਿੰਗ



ਅਨੁਪਾਤ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਲੇ ਬਠਿੰਡਾ (868), ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ (871), ਲੁਧਿਆਣਾ (49 ਇਸਤਰੀਆਂ) ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ (40 ਇਸਤਰੀਆਂ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਦਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਾਧਾ ਮਾਨਸਾ (03 ਇਸਤਰੀਆਂ) ਅਤੇ ਬਰਨਾਲਾ (04 ਇਸਤਰੀਆਂ) ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਤੱਥ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਬਠਿੰਡਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਘਾਟਾ (-02 ਇਸਤਰੀਆਂ) ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋਕਿ ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ 870 (2001) ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 868 (2011) ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ (2001-2011) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬੱਚਿਆਂ (0-6 ਸਾਲ) ਦੇ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ 48 (ਲੜਕੀਆਂ) ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 2001 ਵਿੱਚ 0-6 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 798 ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਲ 2011 ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਕੇ 846 ਹੋ ਗਿਆ ਜੋਕਿ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਸੋਂ : ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਬਣਤਰ (Occupational Structure of Population)—ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਜ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਸੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਹਾਇਕ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਲ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਲ ਕਾਮਿਆਂ (Workers) ਦਾ 35.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 3.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਾਮੇ ਘਰੇਲੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ 60.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਾਮੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੁਕਤਸਰ (58.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਅਤੇ ਮਾਨਸਾ (59.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ (17.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ (18.7 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਾਮੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਾਂ ਇੰਜ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਦਯੋਗ, ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵੀ 76.15 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਾਮੇ ਗੈਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੋਹਾਲੀ (ਐੱਸ.ਏ.ਐੱਸ. ਨਗਰ), ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤਿੰਨੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੇਂਦਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਾਸਤੇ ਭਟਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਖਤ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਕੌਮੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੀਤੀ 2000 (National Population Policy 2000)—ਕੌਮੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੀਤੀ 2000 ਦੇ ਫੌਰੀ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧੂਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਗਰਭ ਨਿਰੋਧਕ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਅੰਤਰ-ਖੰਡੀ ਸੰਚਾਲਨ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਾਲ 2045 ਤੱਕ ਸਥਿਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

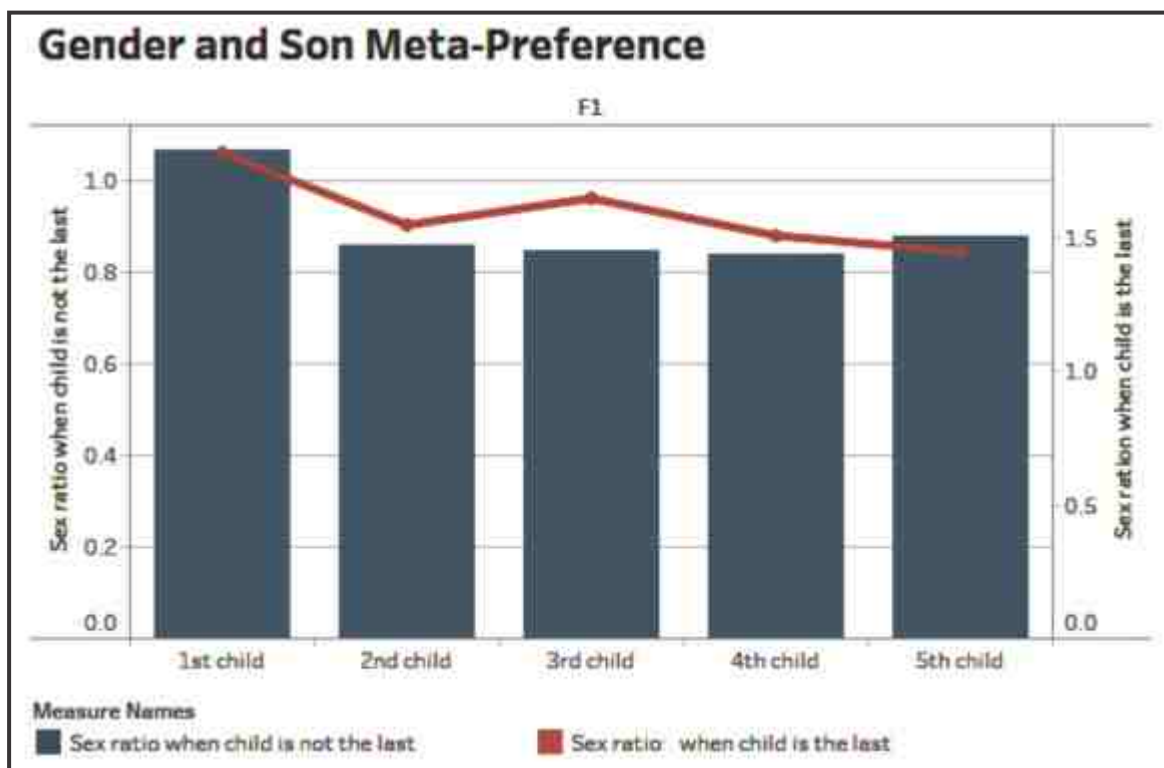
ਕੌਮੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣਾ, ਸਕੂਲ ਵਿੱਚੋਂ ਹਟਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸਨੇ ਬਾਲ ਮੌਤ ਦਰ ਨੂੰ 1000 ਜਨਮਾਂ ਪਿੱਛੇ 30 ਘੱਟ ਕਰਨ, ਮਾਤਾ ਮਰਨ ਦਰ ਅਨੁਪਾਤ

ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੱਖ ਜਨਮ ਪਿੱਛੇ 100 ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਰਨ, ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ (ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ) ਵਿਆਹ ਕਰਨ, ਛੋਟੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ, 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਜਨਮ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਜਨਮ ਟਰੇਂਡ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੌਮੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੀਤੀ 2000 ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਲ ਜਨਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਰ, ਮਾਤਾ ਮਰਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਰ ਅਤੇ ਬਾਲ ਮੌਤ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (2001-2011) ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਾਦਾ-ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ

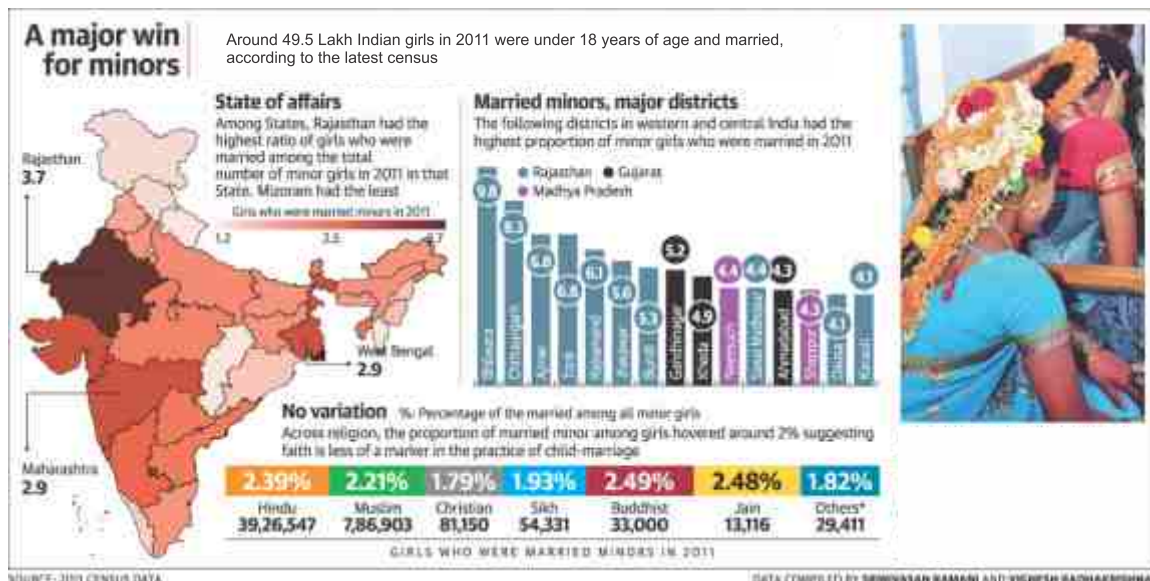
ਮਾਦਾ-ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ-ਇੱਕ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਵਿਸ਼ਾ (Female Foeticide – A worrisome Situation)– ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰੇਆਮ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਲਿੰਗ-ਅਨੁਪਾਤ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਏਸ਼ਿਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 943 ਅਤੇ 895 ਹੈ। ਬਾਲ ਲਿੰਗ-ਅਨੁਪਾਤ (0-6 ਸਾਲ) ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 919 ਅਤੇ 846 ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਖਤਰੇ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਕੜੇ, ਲਿੰਗ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਮਰਦ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਦਬਾਅ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।



ਇਹ ਪੱਖਪਾਤੀ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਬਾਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਬਾਲ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਮ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ

ਵਾਸਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤਰੀਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਹ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮਾਰਨਾ, ਭੁੱਖਿਆਂ ਰੱਖ ਕੇ ਮਾਰਨਾ, ਬਿਸਤਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁਚਲ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਖੁਕਾਅ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਮਾਦਾ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਦਾ ਭਰੂਣ-ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਮਾਰ ਦੇਣਾ। ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਇਹ ਕਤਲ, ਲਿੰਗ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਟੈਸਟਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲਿੰਗ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਟੈਸਟਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਨੀਸੈਂਟੇਸਿਸ (amnioncentesis) ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਣਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਅਸਧਾਰਨਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਭਰੂਣ ਦਾ ਲਿੰਗ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮਾਦਾ ਭਰੂਣ-ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਹਨ—

1. ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਰਸਮਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲੋਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣੀ।
2. ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਘਾਟ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।
3. ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਖਰਚਾ।
4. ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ ਲੜਕੀਆਂ ਹੀ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।
5. ਦਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਜਾਂ ਲਾੜੇ ਦੀ ਕੀਮਤ।
6. ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਤਲਾਕ ਆਦਿ।
7. ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਮ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾੜਾ ਸਲੂਕ।



ਜੇਕਰ ਮਾਦਾ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਵਰਗੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਜਾਂ ਵਸੋਂ

ਰਹੇ ਜੁਰਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ, ਲਿੰਗੀ ਹਮਲੇ, ਬਹੁ-ਪਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਵੇਸਵਾ ਪ੍ਰਥਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਣਮਨੁੱਖਤਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ, ਕੰਟਰੋਲ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਕੁਝ ਤਰੀਕੇ ਇਸ ਬੁਰਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ—

1. ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਮਾਦਾ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ, ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

2. ਕਸੂਰਵਾਰ ਡਾਕਟਰਾਂ, ਨਰਸਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਤਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

3. ਦਾਜ ਲੈਣ ਅਤੇ ਦੇਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਚਲਨ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।

4. ਲੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਪੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਧੀਆਂ ਹੀ ਹਨ, ਵਾਸਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਭ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ।

5. ਧਾਰਮਿਕ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਮਾਦਾ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ, ਦਾਜ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਪੱਖਪਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਵਿਆਹ ਤੇ ਸ਼ਗਨ ਸਕੀਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕਦਮਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (0-6 ਸਾਲ) ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 876 ਅਤੇ 798 (ਸਾਲ 2001) ਤੋਂ 895 ਅਤੇ 846 (ਸਾਲ 2011) ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ (Conclusion)

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕੰਜਕਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਜਿਊਣ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਖੋਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਲਿੰਗ ਅਧਾਰਤ ਪਹਿਲਾਂ (Gender based priorities) ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲਿੰਗੀ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ, ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਤੋਹਫਾ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਸੀਂ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾੜੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਔਰਤ ਜਾਤੀ ਦੁਰਲੱਭ ਬਣ ਜਾਏ, ਸਾਨੂੰ ਮਾਦਾ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਜਬਰੀ ਗਰਭਪਾਤ ਵਰਗੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਅਤੇ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।



ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ (Summary)

- ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨਤ ਜਨਸੰਖਿਆ 7 ਅਰਬ 43 ਕਰੋੜ 26 ਲੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।
- ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨਤ ਜਨਸੰਖਿਆ 1 ਅਰਬ 32 ਕਰੋੜ 68 ਲੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।
- ਭਾਰਤ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਸੰਸਾਰ ਦਾ 2.4 ਫੀਸਦੀ ਤੇ ਵਸੋਂ 16 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।
- ਆਬਾਦੀ ਪੱਖੋਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜ ਹਨ।
- ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਸੋਂ 2 ਕਰੋੜ 77 ਲੱਖ 43 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 15ਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ।
- ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਿੱਚ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੋਹਰੀ ਸੂਬੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ 14ਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ।
- ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 121581 ਪਿੰਡ ਤੇ 217 ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਸੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੈ।
- ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਮਾਨਸਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਆਦਿ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਘੱਟ ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜੁਟੇ ਹਨ।



ੳ ਨਕਸ਼ਾ ਕਾਰਜ (Map Work)

1. ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼।
2. ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼।
3. ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ 1000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼।
4. ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ 100 ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼।

ਅ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਦਿਓ :

1. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦੀ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਚਾਰਟ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰੋ ਤੇ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲਾਓ।
2. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਜ਼ਿਲੇਵਾਰ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਆਪਕ ਜੀ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਾਕ ਤੱਕ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਦਿਓ।
4. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ?

(i) ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	(ii) ਬਿਹਾਰ
(iii) ਬੰਗਾਲ	(iv) ਕੇਰਲ

2. ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਵਸਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?

(i) ਆਵਾਸ	(ii) ਸੁਤੰਤਰਤਾ
(iii) ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ	(iv) ਪਰਵਾਸ
3. ਸੰਨ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਫੀਸਦੀ ਕਾਮੇ ਖੇਤੀ ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਨ ?

(i) 35.5	(ii) 40.5
(ii) 30.5	(iv) 27.5
4. ਮਾਦਾ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
5. ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?
6. ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵਾਧਾ ਫੀਸਦੀ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ?
7. ਵਿਸ਼ਵ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਿਵਸ ਕਦੋਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?

ੲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :

1. ਜਨਸੰਖਿਆ ਪੱਖੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਵਾਸੀ, ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ, ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਤੇ ਸਾਖਰਤਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਕਿੰਨਵੇਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ ?
3. ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਕੀ-ਕੀ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ?
4. ਸਾਜਰਤਾ ਦਰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲਗਦੀ ਹੈ ? ਸਾਜਰਤਾ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬ ਕਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ?
5. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਸੋਂ ਵੰਡ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
6. ਕੌਮੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੀਵੀ 200 ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਓ।

ੳ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :

1. ਕਿਸ਼ੋਰ ਉਮਰ ਦੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕੀ-ਕੀ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ?
2. ਵਸੋਂ ਪਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਭਾਰਤੀ ਵਸੋਂ ਦੀ ਘਣਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਕਰੋ।
4. ਸਿਹਤ ਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਪੱਖੋਂ ਭਾਰਤੀ ਵਸੋਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

